

ویژه هنر آفریقا

جایگاه ماسک یا صورتک در اساطیر غرب آفریقا

علیرضا وزین

اشاره: این نوشتار به بررسی موضوع ماسک یا صورتک، یکی از هنرهای بومی و سنتی آفریقا می‌پردازد. این ابداع همانند سایر اشکال هنری ما را به سوی درک والاتری از اشیاء پیرامون و فعالیت‌های روزمره سوق می‌دهد. اما این امر ارائه مفهوم «هنر آفریقایی» مبتنی بر یک فرم بیانی واحد نیست، بلکه مبین مجموعه سبک‌ها و شیوه‌های متفاوتی با یکدیگر می‌باشد؛ در واقع جست‌وجویی برای دستیابی به مناسب‌ترین وسیله برای نائل شدن به ابدیت و نفوذ در پدیده‌های فوق طبیعی است.

صورتک‌های آفریقایی مورد استفاده در مراسم و آداب بومی و جشن‌های آئینی هر چند نمایش-گرچهره خاصی است، در حقیقت روحی است که حاصل صورتک آن را به طور موقت به وام می‌گیرد و به بیان صفات الوهیت یا روح متجلی در نقاب می‌پردازد.

در ادیان بومی و سنتی آفریقائیان، راه ورود به جهان خدایان، ارواح و نیاکان و درگذشتگان با توسل جستن به این صورتک‌ها و آئین ویژه آن صورت می‌پذیرد، زیرا در باور بومیان اینان در جهان زندگان سهیم‌اند و در اعمال و رفتار و سعادت و نیکبختی آنان سهم به‌سزایی دارند. از طرف دیگر هر بخشی از آفریقا، اسطوره‌های خاص خود را داراست.

نمادهای این اساطیر به صورت صورتک، تندیس، عصا و ... دارای ویژگی‌های خاص بوده و گویای ابدیت، جهان، انسان، حیوانات و ... است. هر چند تمامی جزئیات این اسطوره‌ها حقیقی نیست و اغلب متأثر از تخیلات می‌باشد، ولیکن در هر حال دربردارنده حقیقت است و از نظر برخی از روان‌شناسان این تمثیل‌ها و اسطوره‌های آفریقایی بیانگر اندیشه‌های فلسفی و فعالیت-

های انسانی هستند و ابزار مهمی برای راه‌یابی و شناخت ژرفای سرشت مردم بومی آفریقا است.

مقدمه: هنر آفریقایی به سبب گوناگونی زبان و نژاد از تنوع بسیاری برخوردار است. در آفریقای غربی به تنهایی حدود دو هزار زبان و لهجه بومی (بیش از ۲۵۰ زبان و لهجه در نیجریه و ۵۴ زبان و لهجه برای جمعیت پنج و نیم میلیون نفری کشور توگو و ۴۴ زبان و لهجه در کشور غنا) وجود دارد. این زبان‌ها و لهجه‌ها از ترکیب واژه‌های دیگر زبان‌های آفریقا به وجود آمده‌اند، به طوری که جمعیت‌های چند میلیون نفری مانند یورویا، ایبو، هوسا و سواحیلی به تعداد مردم آلمان و اروپا به مکالمه با یکدیگر می‌پردازند. اما باید در نظر داشت، هنر آفریقا به خاطر جدائی دنیای قبائل مختلف از یکدیگر از ناهمانندی مطلق در مناطق مختلف برخوردار است. برخی مصنوعات هنری مانند صورتک‌های مورد استفاده قبائل از چنان غنایی در زمینه اشکال برخوردارند که نمی‌توان به سهولت از لحاظ زیباشناسی نقاط مشترکی در آنها پیدا کرد. این صورتک‌ها که در سنت هنر اروپایی بسیار نادر می‌باشند، غربی‌ها را بیشتر تحت تأثیر قرار داده است. حتی برخی از هنرمندان، سبک‌هایی نو در هنرهای تجسمی و نقاشی معاصر غرب از اشکال هندسی صورتک‌ها در خلق آثار خود تأثیر پذیرفته‌اند.

در منطقه غرب آفریقا مانند سایر نقاط آفریقای سیاه، مذاهب بومی دارای مشخصه‌های مشترکی مانند خدا، ارواح نیاکان، موجودات ماوراءالطبیعه، الهه و ... است که بیانگر هویت اساسی این مذاهب در بین آفریقائیان است.

بومیان برای برخی از مراسم و جشن‌ها (تولد، بلوغ، ازدواج، مرگ، تدفین، باروری زمین، خشک‌سالی، راندن ارواح خبیثه و ...) که گویای رابطه نزدیک انسان و طبیعت است نیز از این صورتک‌ها بهره می‌جویند. در بخش‌های مختلف آفریقا، اغلب کسانی که از این صورتک‌ها در مراسم استفاده می‌کنند، جمعیت‌ها و انجمن‌های پنهانی (انجمن سری یا نهان) را تشکیل می‌دهند که تنها اعضای آن یکدیگر را می‌شناسند و هیچ‌گاه با صورت باز در انتظار ظاهر نمی‌شوند. این انجمن‌ها فعالیت‌های متفاوتی را دنبال می‌کنند، من جمله؛ اجرای مراسم مذهبی، نیایش نیاکان، آداب تولد و بلوغ و ... همچنین به فعالیت‌های شادتری در زمینه برکت بخشیدن به زمین کشاورزی، موفقیت در شکار و تجارت و بیان افسانه‌های بومی و ... می‌پردازند.

صورتک‌ها در تبیین اساطیر منطقه غرب آفریقا نیز نقش بارزی ایفا می‌کنند، زیرا غالب اسطوره‌ها شاخص و گویای نگرش مذهبی و پاره‌ای اوقات تحلیلی است. اساطیر معمولاً گویای منشاء رب-النوع‌ها، نیاکان، موجودات مافوق‌الطبیعی، جهان، انسان و حیوانات می‌باشند و صورتک‌ها نیز در بینش اساطیری قبائل سهیم‌اند و به تداعی برخی اسطوره‌ها پرداخته و یا با آن آمیخته می‌گردند.

ماسک (صورتک) و اساطیر:

از دیرباز به علت آشنایی مردمان آفریقا با زبان نوشتاری، اساطیر بومی و افسانه‌های مربوط به آن به صورت شفاهی روایت می‌گردید. این امر اغلب با آواز خوانده می‌شد و یا به صورتی آهنگین همراه با یک ساز موسیقی سنتی طی مراسم ویژه‌ای نقل می‌گردید. در آفریقا انواع و اشکال هنر همگی متقابلاً به هم وابسته‌اند؛ فی‌المثل شعر به واسطه موسیقی به حرکت مربوط می‌شود و توجه

خاص به بیان شعر آن را به هنر نمایش نزدیک می‌سازد. یکی از ابزارهای مهم و تجسم امور معنوی و سنتی در بین اقوام بومی، صورتک (ماسک) است که معمولاً (از چوب) توسط افراد بومی با دست تهیه می‌شود و پس از رنگ‌آمیزی و تزئین بنابر باورهای قومی، اشکالی از نیروهای مافوق طبیعی ارائه می‌نماید که واجد نفوذ و قدرت بوده و می‌تواند به زندگی و حیات بومیان کمک نماید. صورتک‌ها را می‌توان براساس مراسم آئینی مختلف و برحسب نوع کاربرد آن به چند گروه مختلف تقسیم نمود، من جمله؛ رب‌النوع‌ها و الهه‌ها، ارواح نیاکان، طبیعت و کشاورزی، باروری و آفرینش، جنگ و مبارزات قبیله‌ای، حیوانات و شکار، دفع ارواح خبیثه، درمان بیماری‌ها و ... یکی از باورهای اصلی مذاهب بومی در غرب آفریقا اعتقاد به خدا است و هر جامعه قبیله‌ای، اسطوره خاص خود را دارا می‌باشد و همه این مذاهب تحت عناوین مختلف آن را مورد پرستش قرار می‌دهند. برخی از سمبل‌های رب‌النوع‌ها دارای اشکال ویژه‌ای هستند که در قالب صورتک در مراسم و نیایش و دعا مورد استفاده قرار می‌گیرند.

در میان قبیله «دوگون» (کشور مالی) که دارای دانشی کمابیش اسرارآمیز و بسیار پیچیده درباره منشاء جهان و انسان هستند؛ صورتک‌ها در بینش اساطیری آنها سهیم‌اند. بر بالای صورتک قبیله دوگون به نام «کانگا» نوعی صلیب لورن^۱ وجود دارد که شاخه‌های آن در قسمت انتهایی دارای چهار تخته کوچک است که به صورت موازی نسبت به محور صلیب قرار گرفته‌اند. «صلیب لورن، خود از اشکال ساده‌تری منتج شده است که یکی تصویری از خالق آسمان و زمین است و دیگری حرکت ماریچی پروردگاری است که ایستایی خود را رها می‌کند.»^۲

«صورتک قبیله منده، به نام بوندو-دویل^۳ از کشور سیرالئون نشانه الوهیت و حامی جامعه به شمار می‌آید.»^۴ در بین برخی از قبائل، الهه‌های دارای ویژگی خاص بوده و آن را بعد از خدا مهم‌ترین قدرت به‌شمار آورده و کار اصلی آنها حمایت از جامعه و قبیله در قبال تعرض و زیان آسیب‌هاست و صورتک‌هایی که بومیان جهت طلب کمک از این الهه‌ها تهیه می‌نمایند، تجسمی از نیروهای مافوق طبیعی را در بردارد.

«مارسل گریول» می‌گوید: «صورتک در نزد قبائل دوگون، پشتیان (نیاما) است؛ نیاما نیروی در لحظه است، غیر شخصی، ناخودآگاه و تقسیم شده بین تمامی انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و نیز در بین اشیاء و طبیعت، نیرویی که میل به حفظ حمایت از کسی دارد که به آن شکل درآمده است.»^۵ از طرف دیگر آفریقائیان اغلب از نیاکان آغازین خویش داستان‌ها می‌گویند و این روایات در اسطوره‌های رب‌النوع‌ها یا روایات تاریخی جلوه‌گر می‌شود. «صورتک موسوم به سیریز^۶ (مربوط به قبیله دوگون) ارتفاع آن ممکن است از سه متر نیز تجاوز کند، خانه‌ای را با طبقات مختلف نشان می‌دهد که در آن هشتاد لانه که یادآور هشتاد نیای اولیه است، دیده می‌شود. کسی که این صورتک را بر سر می‌گذارد به آن حرکتی در جهت شرق به غرب می‌دهد که نمایان‌گر خط سیر خورشید است.»^۷

«صورتک چوبی سیم‌پیچی شده نمای اولین نیای مردمان دوگون در کشور مالی است. نخستین نیای، آتش را از آهنگری در آسمان دزدید و در هنگام فرار از مسیر رنگین کمان چنان با شتاب لغزید که دست و پای او شکست و هم از آن زمان است که دست و پای انسان مفصل دار شد.»^۸ اغلب در قبائل برای اجرای مراسم مذهبی نیایش نیاکان، انجمن‌هایی تشکیل می‌شود که قوم-

نگاران آنها را «جمعیت‌های پنهانی» و یا «انجمن‌های پنهان» می‌نامند. فقط اعضای این جمعیت‌ها یکدیگر را می‌شناسند و هیچ‌گاه با صورت باز در انظار ظاهر نمی‌شوند. این انجمن‌های مخفی دارای اهداف متفاوتی است که علاوه بر اجرای مراسم مذهبی می‌توان به آداب‌گذر (مراسم ورود جوانان از یک مرحله زندگی به مرحله دیگر) اشاره نمود. کار اصلی برخی از این انجمن‌ها (مانند انجمن «پورو» در سیرالئون) آماده کردن نوجوانان برای پذیرش نقش جوانان و تداوم سنت نیاکان در اجتماع است. اعضای این انجمن در بیشه مقدس نشست دارند و مجری مراسم آئینی برای نیایش نیاکان و آداب گذر نوجوانانند. ارواح صورتک پوش در مراسم اصلی و با لباسی که تن آنها را کاملاً می‌پوشاند و از پارچه یا پوست درختان ساخته شده، نمایان می‌شوند.^{۱۴}

همپای انجمن پورو، انجمن دیگری به نام «سانده» وجود دارد که خاص انجام مراسم آداب گذر دختران به منظور آماده ساختن آنان برای زندگی دوره بلوغ است. رئیس انجمن سانده به هنگام انجام مراسم از صورتکی با ردایی سیاه مزین به نوارهایی از پوست درخت و زنگوله بهره می‌جوید. این افراد صورتک پوش که در نخستین نگاه ترس‌آور می‌نمایند، نماد ارواح نیاکان جمع حاضر و سرشت فوق طبیعی و قدرت تسلط نیاکان بر مردگان است.

«این صورتک را بوندو»^{۱۵} می‌نامند و نماد نیاکانی است که بر بلوغ و آداب گذر دختران نظارت دارند.^{۱۶}

یکی دیگر از جنبه‌های افسانه‌ها و اسطوره‌های غرب آفریقا مربوط به راز تولد و پیدایش انسان است. در افسانه‌ای از مردم بومی قبیله «آشانتی» (در کشور غنا) چنین آمده است که در آغاز خدا، زن و مردی را از آسمان به زمین فرستاد و انسان‌های دیگر (انسان‌های نخستین) از زمین بیرون آمدند. همچنین خدا «اژدرماری» را فرو فرستاد تا در رودی مأوا گزیند و این اژدرمار بود که تولید مثل را به انسان آموخت. مرد و زن از موضوعات اصلی اساطیر آفریقا است و نقش بارزی در روایات بومی دارد.

«صورتک مار» به نام «با»^{۱۷} در کشور بورکینافاسو که چوب بلندی (۴/۵ متر) بر سر این صورتک قرار دارد که خطوط سفید و سیاه زیگزاگ به روی آن نقاشی شده است و در نظر بومیان آفریقا، مار همان اژدرمار غیرسمی، مقدس و نماد چرخه زندگی، ابدیت و در برخی از افسانه‌ها، آموزنده راز تولد به مردمان است.^{۱۸}

در افسانه‌های قبیله «فون» نیز اژدرمار ابدی نماد جنیش و تداوم حرکت است. در دیوار کاخ شاه «قزو»^{۱۹} در کشور بنین که اکنون موزه است، آجر سفالینی وجود دارد که نمادی از اژدرماری است که دم به دهان دارد و خود را می‌بلعد، این نقش در آجری سفید رنگ جلوه‌گر گشته که طوق‌های گردن مار به رنگ قرمز است.^{۲۰}

عنصر دیگری که در اسطوره‌ها و افسانه‌های غرب آفریقا همواره پیام خود را از طریق روایات منعکس می‌سازد و غالباً در بسیاری از صورتک‌ها نقش بسته است، حیوانات می‌باشند. این عناصر منشاء دیگری از قصه‌های آفریقایی و نیایش‌های آئینی است.

«از جمله صورتک‌ها می‌توان به صورتک نجی وارا»^{۲۱} متعلق به مردم بومی بامانا (کشور مالی) اشاره کرد که به صورت شوکا (بزکوهی) با شاخ‌های بلندی است و در اسطوره مربوط به آن آمده است که خدا، شوکا را مأمور کرد تا به مردمان کشت و زرع بیاموزد.^{۲۲}

«صورتک دیگری در بین مردم یوروبا (نیجریه) وجود دارد که در پشت آن خرگوشی قرار دارد. خرگوش نماد انسان عادی است که با زیرکی مشکلات بزرگ را حل می‌کند.»^{۱۸} بسیاری از صورتک‌های آفریقایی دارای طرح واقعی سر حیواناتی است که آنان را قدرتمند می‌پندارند و قدرت‌شان را در سر آنها متمرکز می‌دانند. حامل صورتک با اجرای حرکت موزون تقلیدی از حرکات حیوان بر این باور است که از شر اهریمن در امان می‌ماند.

منشاء برخی دیگر از صورتک‌ها با طرح حیوانات، القاء قصه‌های عامیانه و اسطوره‌هایی درباره خصوصیات و نوع رفتار حیوانات و در واقع گویای تصویر احساسات و دیدگاه بومیان نسبت به آنها می‌باشد. در آفریقای غربی عنکبوت را «آناسی» می‌نامند و در افسانه‌های آفریقایی، عنکبوت یکی از زیرک‌ترین حیوانات به‌شمار می‌آید.

صورتک ویژه‌ای در کشور کامرون که آفتاب‌پرست بر فراز آن دارد، اشاره به یکی از قصه‌ها دارد: «می‌گویند عنکبوت زیرکی موسم به آناسی، آفتاب‌پرست را گول زد و مزرعه وی را تصاحب کرد و آفتاب‌پرست با واداشتن مردم به تمسخر آناسی از وی انتقام گرفت. چنین است که عنکبوت خود را در زوایای خانه پنهان می‌کند.»^{۱۹}

برخی از صورتک‌ها نیز در فعالیت‌های شاد و جشن‌های سنتی مورد استفاده قرار می‌گیرند. «صورتکی به نام ژله ده»^{۲۰} مربوط به مردم یوروبا (نیجریه) بیانگر چهره زنی با چشمان آبی رنگ است که دستمال قرمز رنگی به سر دارد و اجرای مراسم به منظور تفریح و سرگرمی همگانی به کار گرفته می‌شود. در باور بومیان حرکات ژله ده هیچانات اشخاص را تخفیف می‌دهد و سبب می‌شود که آنان خود را با تضادهای موجود هم‌آهنگ و منطبق سازند.»^{۲۱}

برخی از صورتک‌ها به منظور شادی و تفریح و حرکات موزون است، اما به نظر می‌رسد ارتباط میان نیروهای مافوق طبیعی و انسان‌ها پاره‌ای اوقات از طریق تفریح و سرگرمی صورت می‌پذیرد و زندگی روزمره را وارد مراسم مذهبی می‌نماید. آفریقاییان سنتی می‌پندارند که می‌توانند امور عالم را به میل خود تغییر دهند و آنچه را می‌خواهند به سهولت بر طبیعت تحمیل کنند و بدین سبب است که با درست کردن صورتک، رنگ‌آمیزی و تزئین و پوشیدن آن، با جنبش و جست‌وخیز، حرکات و حالاتی را نمایش می‌دهند تا قدرت و نیروهای موجود در صورتک را به خود اختصاص دهند. هنگامی که تخم در خاک می‌افشانند برای جلب باران، رقص باران می‌کند، به سرعت خم و راست می‌شود و با دست و سر به سوی زمین اشاره می‌کند. به وقت سربرآوردن غله برای رشد آن به جست‌وخیز می‌پردازد و بر این باور است که هرچه بلندتر بجهد، غله نیز رشدش بیشتر و بارورتر خواهد شد. البته این کارها تأثیری در واقعیت ندارد و جریان امور را دگرگون نمی‌سازد. اما فرد بومی، صادقانه به موفقیت خویش ایمان پیدا می‌کرد و قوت قلب می‌یافت و از این رو با اطمینان و جسارت بیشتری به فعالیت می‌پرداخت و همین اطمینان و جسارت نیز در موفقیت وی مؤثر بود.

در این نوشتار موضوع صورتک (ماسک) که بخشی از ابداع هنری مردم آفریقا می‌باشد، مورد بررسی اجمالی قرار گرفت، اما این نمادها و آثار چوبی موضوع اسطوره‌ها و زندگانی مذهبی در مراسم آئینی، حرکات موزون، قربانی دادن‌ها و ترانه‌ها است. همان‌گونه که اقوام سایر نقاط کره زمین برای نشان دادن احدیت به تمثیل پردازی مذهبی روی آوردند، آفریقاییان برای ایجاد ارتباط

بین آدمیان و جهان روحانی که از راه‌های عادی شناخت نمی‌توان به آن دست یافت، از صورتک در مراسم مذهبی و آئینی خود استفاده می‌کنند.

اغلب این ماسک‌ها با اشکال و قالب‌های مرتبط با روابط هندسی بیان می‌شود و هنرمند آفریقایی همواره مجذوب تناسب، تعادل و هم‌آهنگی اشکال بوده است و چنانچه صورتکی را به دقت بررسی کنیم میزان دقتی که هنرمند برای ایجاد تقارن در فرم‌ها و حجم‌ها به کار برده، موجب شگفتی می‌گردد. در نظر هنرمند آفریقایی، زیبایی هنری، تصویر بی‌کم و کاست طبیعت نیست، و می‌توان اذعان نمود در پی واقعیت‌گرایی نبوده و به القای درک درونی و معنوی خویش از طبیعت و نمودهای شورانگیز و مرموز از مذهب و جامعه سنتی خویش می‌پردازد و در حقیقت در پی آن است که نامرئی را مرئی سازد.

نوع اشیاء ساخته شده (صورتک) و موضوعات ارائه شده (ارواح نیاکان و...) دارای ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر هستند. آنچه در هنر سنتی آفریقا پابرجاست، سبک آن یعنی مجموعه‌ای از اشکال و ارتباط-های بین این اشکال است که بخشی از خصوصیات یک فرهنگ را جلوه‌گر می‌سازد. هرچند در دوران جدید، ادیان اسلام و مسیحیت، ایده‌های نو و جهان‌بینی خاص خود را به آفریقا آوردند، اما هنوز بسیاری از اعتقادات کهن و سنتی در بین بومیان برقرار است و حتی پیروان این ادیان هنوز تحت تأثیر اساطیر و جهان‌نگری مذاهب بومی قرار دارند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. صلیب لورن، صلیبی است که دارای دو بازوی افقی بر یک پایه عمودی است.
۲. ماکه، ژاک، تمدن سیاهان، ترجمه دکتر اسدالله علوی (مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹)، ص ۲۰۸.
3. Bondo-Doubl
۴. دیوید سن، بزیل، تاریخ آفریقا، ترجمه هرمز ریاحی و فرشته موسوی (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۸)، ص ۳۸۴.
۵. ماکه، ژاک، منبع پیشین، ص ۲۰۵.
6. Sirige
۷. ماکه، ژاک، منبع پیشین، ص ۲۰۵.
۸. پاریندر، جنوفری، اساطیر آفریقا، ترجمه باجلان فرخی، (تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۷۴)، ص ۶۸.
۹. پاریندر، جنوفری، منبع پیشین، ص ۱۶۷.
10. Bundu
۱۱. پاریندر، جنوفری، منبع پیشین، ص ۱۹۲.
12. Bwa
13. African Art Porfolio Published by New Press in Conjanction with the Maseun For African Art New York City, 1993. New York. P. 17.
14. Chezo
۱۵. پاریندر، جنوفری، منبع پیشین، ص ۵۵.
16. Chi Wara
17. African Art Portfolin. Option. Cit. P 19.
۱۸. پاریندر، جنوفری، منبع پیشین، ص ۱۱۰.
19. پاریندر، جنوفری، منبع پیشین، ص ۲۰۷.
20. Gelede
21. African Art Portfolio. Optic. Cit. P 18.